

Gondolatok a pannonhalmi Bazilika belső átépítéséről, mint közügyről

„Rontott, mert építeni akart, Palladio;
benne
Csak rontót látál, vad kora, jó ideig.
A művész érzette magát, s neked én
fogok, úgymond
Törvényt és példát adni, de nem te
nekem.”
(Kazinczy)

Nagyon sok és nagyon sokféle, higgadt és indulatos véleményt hallottam az elmúlt időben a pannonhalmi Bazilika belső felújításáról. Mellette és ellene, jó szándékút és ellenségeset egyaránt.

Előrebocsátom, értelmetlennek és feleslegesnek tartok minden olyan vitát, amelyik arról szól, hogy bármilyen művészeti (ideértve az építőművészetet is) alkotás, szép vagy nem szép. Ezek a jelzők mind a szubjektív emberi érzések egyikének, a tetszésnek többféle lehetséges minősítő kifejezése közé tartoznak. A „szépnek” vagy „csúnyának” nincsenek objektív ismérvei, még fogalmuk, jelentésük meghatározása sem egységes. Egy alkotás vagy tetszik valakinek vagy nem. Ha tetszik, akkor tetszését különböző jelzőkkel fejezhetem ki, például érdekes, vonz, netán szép. Ha nem tetszik, akkor hasonló a helyzet, a mű kap egy jelzőt, amely a nemtetszést fejezi ki: számomra idegen, érdektelen, netán csúnya. Van, aki az építészetben a gótikát kedveli, van, aki a barokkot. Van, akinek tetszik a román kor, a gótika nyersessége, vagy a protestáns freskópusztítás során fehérre meszelt falú öreg templomok, és van, akinek nem. Hasonló a helyzet a barokk pompától zsúfolt templomaival, vagy a XIX. század, a historizmus korában falfestésekkel felújított és történelmi korok relikviáival díszített templombelsőivel.

Ezért a pannonhalmi Bazilika felújításáról, mint művészi termékről is teljesen értelmetlen vitatkozni. „szép” – „nem szép” tábor soha nem fogja a maga véleményéről meggyőzni a másikat, mert egyik álláspont mögött sem sorakoztathatók fel kétségbevonhatatlan tárgyi bizonyítékok. Csak szubjektív megítélések.

A felújított (valójában belsőleg átépített) pannonhalmi Bazilikának, van azonban egy sajátossága. Teljesen más megközelítésből alkot véleményt az, aki életében először látja a Bazilikát, és teljesen mást mond azoknak, akik látták (netán sokszor is) annak korábbi állapotát. Még többet mondhat azoknak, akik érzelmileg kötődtek is a korábbihoz. Ezek érthető módon a felújítás után valamitől megfosztva érezhetik magukat. Akik ismerték a korábbi állapotot, akarva-akaratlan összehasonlítást tesznek magukban a régi és az új között. Hangsúlyozni kell, az összehasonlítás eredménye ugyanúgy a szubjektív kategóriába sorolandó.

De a „régii Bazilika” és az „új” körüli vitának véleményem szerint messze nem csak esztétikai vagy érzelmi területe van.

A Stornó által 1876-ban kialakított templombelső a bencés közösség által tudatosan végiggondolt szellemiség jegyében született. Az évekig érlelt központi gondolat Magyarország és a rend „szent történelmének”, a monostornak a magyar egyház és a magyar nemzet születésében játszott szerepének hangsúlyozása volt, az akkori korra jellemző nemzettudat megerősödése jeleként. (Ennek jegyében volt látható a szentély feljáratánál a kissé később elhelyezett Szent István király szobor, Szent Márton nem csak védőszentként, hanem mint Pannonhalma állítólagos szülőtte, Szent László üvegablaka, stb.). A művészettörténelem Stornó és kortársainak ilyen felfogásban készült műveit (köztük a Mátyás

templom XIX. századi teljes felújítását) a „historizmus kora” gyűjtő elnevezéssel illeti. A teljességhez hozzátartozik, hogy vannak, akik annak a kornak ilyen stílusú műveit nem kedvelik, akiknek ez nem tetszik (másoknak a barokk, vagy a román, stb.). De mindenképpen ez a stílus (valójában más stílusok keveréke és másolása) is szerves része a magyar művészettörténelemnek, Stornó műve pedig annak egyik kiemelkedő alkotása. Ez a Stornó-féle Bazilika vonult be és vált elismertté a magyar művészeti emlékek közé, kapott műemléki védelmet és lett a világörökség része. És amire vagy százötven évig rendkívül büszke volt Magyarország (természetesen maguk a bencések is!), mint művészeti értéket, azt idegenforgalmi látogatók százezreinek bemutattuk, és azzal dicsekedtünk.

Kétség nem fér ahhoz, hogy a jelenlegi bencés közösség, hasonlóan elődjeihez, éveken keresztül alaposan átgondolta, hogyan kíván hozzájárulni a Bazilika felújításához. Számtalan fórumon olvashattunk, hallhattunk erről. Végül a Rend elképzeléseit rendkívüli részletességgel fogalmazta meg, utalva a II. Vatikáni Zsinatnak a szerzetesi életre és annak liturgiájára vonatkozó szellemiségére. Ezekre való hivatkozással tartották szükségesnek alapelveként (röviden összefoglalva) a templom „szerzetesi jellegének” visszaadását, amely eszközöként a templomtér vizuális tisztaságának és liturgikus funkcionális egységének létrehozását fogalmazták meg. Ez tükröződik a Bazilika hossz tengelyére felfűzött (keresztelő kút, oltár, olvasóállvány, rózsablak) elrendezésben. Ez nem újszerű, találni erre a közelmúltból teljesen azonos külföldi példákat is (Duluth Min., bencés apácák kápolnája vagy Milwaukee, Szent János katedrális).

Ha a pannonhalmi bencés szerzetesi közösségnek belső életéből fakadó megújulási igénye van, és az ehhez vezető út részének tekintik lelkeségi életük, annak egyik gyakorlását jelentő liturgiájuk színhelyének átalakítását, ezt az elhatározásukat kiindulásként tiszteletbe kell tartani. Egyébként is nehezen lenne elfogadható - és tisztességes - kétségbe vonni a bencés közösség azon jogát, hogy saját Bazilikájuk ügyében saját lelki életük *igényeit* megfogalmazzák.

De ugyanennyire elfogadhatatlan lenne az is, ha bármilyen fórumon az fogalmazódna meg, hogy véleményüket nem illetheti kritika.

Kritika pedig van, többféle is. Uthalhatok a magyar építésztársadalom felzúdulására, hogy a bencések külföldi szakembereket kértek fel, amikor itthon százával vannak munkanélküli építészek. Vagy utalhatok - de nem akarok belebonyolódni - azokra az egymásnak feszülő véleményekre és ellenvéleményekre, amelyek disszonánsnak tartják korunk egyik legifjabb, ám divatos stílus irányzatának, a minimalizmusnak a megjelenését a katolikus egyház templomainak újjáépítésénél. Az egyik tábor szerint a minimalizmus szemantikája nem találkozik az egyház jelenkori eszmeiségével. Mások nem így gondolják. Az erről folyó vitairatokat ugyan elolvasom, de bevallom, sokszor nem is értem, tehát nem foglalkozom vele.

Mint az Egyház világi tagja, nem érzem magam arra sem hivatottnak, hogy a megfogalmazott szerzetesi koncepció teológiai, liturgiai részeit vizsgáljam. Ám nem egy egyházi embertől hallottam azt a kritikát, amely szintén a II. Vatikáni zsinathoz kapcsolódik. A zsinat üzeneteiben hangsúlyozottan jelenik meg a felhívás, amit II. János Pál pápa is többször elmondott: *„nyissátok tágra az emberek előtt a templomok kapuit!”*. A pannonhalmi Bazilika felújítási koncepciója a szerzetesi használat domináns kiemelésével szembe megy ezzel a felhívással: a Bazilika hívők általi használatát másodrendűnek tekinti, ezzel a hívőket onnan kiszorítja (eltűntek a hívek gyóntatószékei is). Fizikálisan is, nem csak képletesen. Hol érvényesül az átépítésnél a Vatikáni Zsinat szellemisége?

Van a „szerzetesi templommal más egyházi jogi gond is. Mivel a mindenkori a pannonhalmi főapát, mint ordinárius a kicsiny kiterjedésű nullius egyházmegye életét is irányítja, a Bazilika egyúttal ennek a nullius püspökségnek a székesegyháza is. Ezért emelte a pannonhalmi „székesegyházat” XII. Piusz pápa 1943-ban „basilica minor” rangra. Akkor hogyan is állunk

most? Van egy püspökségi székesegyház, amely ezért a pápától Basilica Minor rangot kapott, és most abból kiszorították az egyházmegye híveit? Lehet egy püspöki székesegyházat szerzetesi templommá átalakítani?

Lehet, hogy ez az elítélő vélemény csak elveiben igaz. De a bencés közösség koncepciójának az a kétségkívül meglévő és hangoztatott üzenete, amely hangsúlyos különbséget tesz a Bazilika szerzetesi és hívői használatának fontossága között („minden más csak a szerzetesek után következik”), a katolikus egyház egészének szempontjából káros is lehet. Az egyik plébános barátom szerint ezért nem vállalta el Erdő Péter bíboros a Bazilika újjászentelésére való felkérést.

Ehhez a témakörhöz még egy egyházi berkekből hallott véleményt megemlítek. Tény, hogy minden keresztény ember, köztük a bencés szerzetesek keresztényi élete a keresztség szentségével kezdődik. De csak ennyi a keresztség köze a szerzetességhez, annak liturgiájához. Az összes többi okfejtés ezzel kapcsolatban szerintük erőltetett. Ezért a kórus alatti, korábban a hívőknek (és az eltávolított gyóntatószékeknek, ahol ott végzett barátom szerint sok diák gyónt a diákmise alatt) fenntartott helyen kialakított keresztelő részt nem tartják odaillőnek (megvalósítási formáját sem, de az már esztétikai kérdés). Bőven sorolnak fel érveket, ezek közül is csak egyet: milyen teológiai megfontolásokból építettek a középkorban (ahol erre volt anyagi erő) a különálló baptisteriumokat?

Olyan vélemény is van, hogy a magyar katolikus egyház többet profitált volna abból, ha ezért a pénzért 15 düledező vidéki templomot állítanak helyre.

De túllépve a Bazilika felújításának ezeken csak felvillantott kérdésein, rátérek arra, amely sokak szerint az egész ügyben a legnagyobb, ám mindeddig teljességében megválaszolatlan sőt, mondhatni mélyen elhallgatott kérdést jelenti.

Ennek a kérdésnek az alapja, hogy az a pannonhalmi Bazilika belső, amelyet 1876-ban Stornó hozott létre, és amely törvényi rendelkezések folytán a magyar nemzeti kulturális örökség védett és szerves része volt, megsemmisült.

Már pedig ez közügy. Súlyosan és szigorúan közügy, a szó jogi és erkölcsi értelmében is. És innentől kezdve a Bazilika belső átépítése nem a bencések belügye, és nem kizárólagosan a bencésekre és a műemlékvédelmi hatóságra tartozó ügy. Közügy, amely bárki által véleményezhető, vizsgálható, amellyel kapcsolatban nyilvánosan szakmai jellegű, sőt jogkövetkezményekkel járó felelősséget érintő kérdések is felvethetők.

Ebben a közügyben kérdések tucatjai fogalmazódhatnak meg a bencések és a műemlékvédelem szerepéről. Kérdések, amelyek egy része már az átépítése kezdete óta ismert volt, ám soha válasz, magyarázat azokra nem érkezett.

A megválaszolandó kérdésekből összegyűjtöttünk egy csokorra valót. Kezdjük azokkal, ami a bencéseket illeti.

Mérlegelte-e a pannonhalmi bencés közösség, hogy igényeinek megfogalmazásával, azok valóra váltásával a nemzeti művészeti-építészeti örökségünk egyik kiemelkedő és pótolhatatlan művét semmisíti meg? Végig gondolták, hogy a magyar történelemhez ezeréves szerves kötődésüket is kifejező Stornó-féle Bazilika belső felszámolásával mit üzennek a mai Magyarországnak? Végiggondolták, hogy a Stornó-féle Bazilika felszámolásával kiktől mit vesznek el?

Ebben a kérdésben a bencések soha, semmilyen fórumon, vagy formában véleményt nem nyilvánítottak. Viszonyukat a Bazilikájukhoz mindeddig - legalábbis a külvilág felé történt megnyilvánulásaikban - a szeretet, a ragaszkodás és az emberi hiúságok közé is sorolható, ám érthető büszkeség jellemezte. De nem csak művészi értékeire voltak büszkék. Tisztában voltak azzal, hogy a Stornó-féle Bazilika fennállása óta szerzetes testvéreik százainak volt áhítatébredési színhelye, és ezért kegyelettel is gondoltak rá. Egy volt pannonhalmi diák barátom mesélte, idős bencés történelemtanára magyarázta lelkesen el tanítványainak, hogy a színes üvegablakokon megtörő fény Isten szeretetének melegét ontja, a sötétebb zúgok a földi

lét megpróbáltatásainak hangulatát tükrözik. (Példa ez arra is, hogy bármely templombelső kitölthető különböző misztikus tartalommal, különösen a világosság-sötétség fénymisztika értelmezésével-átélésével). Hogyan válhatott ez a Bazilika a közösség szemében és tudatában egyik napról a másikra „kegyvesztett”? Valójában talán soha nem szerették, nem becsülték, és csupán kényszerből éltek vele együtt? Vagy általános köztük az a vélemény, amit az egyik bencés nem túl szerencsésen fogalmazott meg: „Miért az a közvélekedés, hogy nekünk, az egyháznak a régi dolgok megőrzése nagyon fontos dolgunk.” Sajnálták a régit, de úgy gondolták, hogy áldozatok nélkül nincs előrelépés a belső megújulásban? Esetleg rájuk nehezedett annak tudata, hogy több szerzetesi közösség templomában a korszerűsítés (esetenként pontosan ugyanez a liturgiai elrendezés) már megvalósult?

Ám az ilyen és hasonló kérdésekre adott válaszok első gondolatra a bencés közösség „belügyének” tűnnek. De nem azok, hiszen ezek a válaszok döntötték el a Stornó-féle Bazilika sorsát. Ezért úgy gondolom, igazuk van mindazoknak, akik az elfogadható válaszra várva mindezeket a kérdéseket felteszik.

Lépjünk tovább a műemlékvédelemnek Bazilika felújításában játszott szerepét érintő kérdésekre.

Egyértelmű, hogy a Stornó-féle Bazilika megsemmisítéséért a jogi felelősség nem a bencés rendet, hanem az illetékes műemlékvédelmi hatóságot terheli, amely az engedélyeket kiadta. Sokak, köztük jómagam számára is nehezen érthető, hogy a más esetekben a tulajdonosok életét rigorózus szigorúságával megkeserítő műemléki hatóság (akinek van műemléki épülete, tudja, milyen tortúra akár egy előregedett, rosszul funkcionáló ablakkeret kicserélése is!) hogyan járulhatott hozzá a Bazilika ilyen formában történő felújításhoz.

A hatóságnak a felújításban betöltött szerepe végül szinte a teljes Stornó-féle belső kiépítés megsemmisülésével (többek szerint lerombolásával, elpusztításával, stb.) járt. A Stornó-féle Bazilika művészi-építészeti értékének megítélésében paradigmaváltásnak kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy a hatóság az ehhez szükséges engedélyeket kiadja. Ám a hivatalos művészettörténeti berkekben ennek a hirtelen értékváltásnak nyoma sincs. A „hivatalos” magyar művészettörténet a többé-kevésbé átmeneti, de nem jövőt meghatározó stílusirányzatnak tekintett historizmus emlékeit, köztük Stornó művei mellett (Pannonhalma, Sopron, Garamszentbenedek) például a budavári Mátyás templomot, vagy a kassai Szent Erzsébet dómot továbbra is a magyar művészeti-kulturális örökség szerves és megőrzendő értékeinek nyilvánítja. Igaz, kiszivárgott hírek szerint a műemlékvédelem folyamatosan kemény csatákat vívott a tervező Pawson belsőépítész jóval radikálisabb elképzeléseivel, de végül is nagyon jelentős kérdésekben engedett. Vajon milyen megfontolásokból? Milyen ráhatásoknak engedve – ha voltak ilyenek? Netán volt összeférhetetlenséget súroló személyi összefonódás a tervezés és az engedélyezés között? Miért hangsúlyozzák mindig a történetekre a „felújítás” elnevezést, holott a mi történt, kimeríti az „átépítés” fogalmát? (lásd Építési-szabályzat)

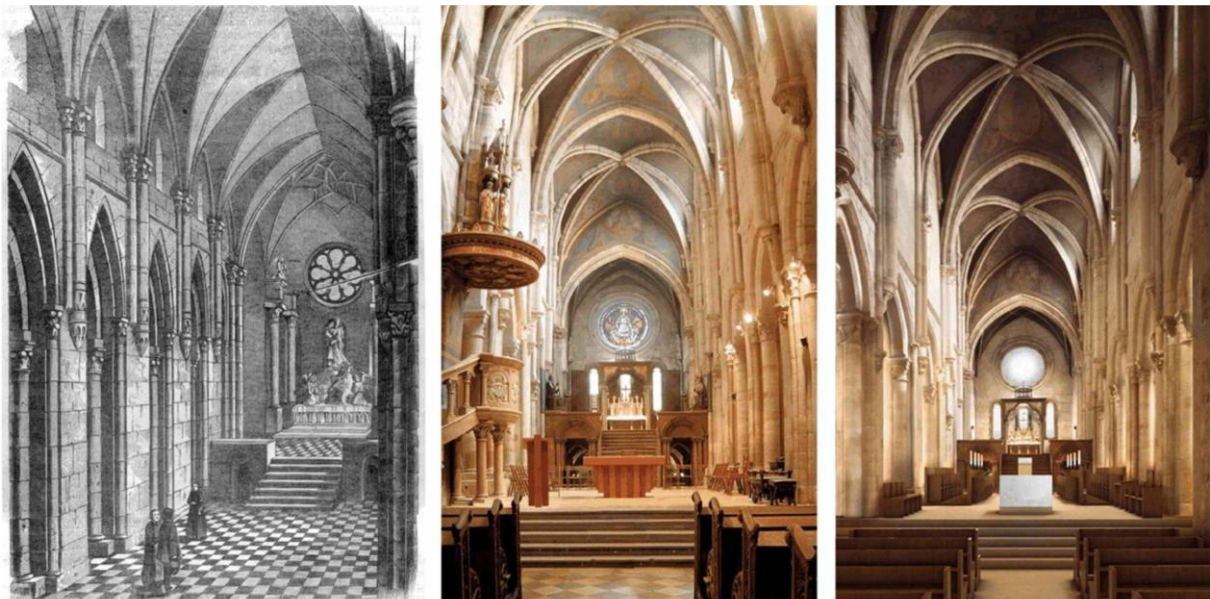
Hangsúlyozzuk a műemléki védettség a Bazilika belső berendezési tárgyaira, díszítő elemeire külön-külön, és annak egységes egészére egyaránt kiterjedt. Hogyan sülyedhetett ennek ismeretében az engedélyezés során a szakmai álláspont arra a vásári alkudozási szintre, amely szerint a bencéseknek a műemlékvédelem választási lehetőséget ajánlott fel: vagy a szószéket, vagy a baldachinos oltárt lehet elbontani (többek szerint így történt).

De minderről a hatóság is mélyen hallgat, pedig a társadalom felé elszámolással tartozik. Nem csoda, hogy a hallgatás aztán mindenféle mende-mondát kelthetett.

Mivel a főtervező John Pawsonról megjelent magyar nyelvű híradások gyanúsán csak magasztaló dolgokat írtak, egy évtizedek óta Angliában élő, művészettörténeti kérdésekben jártas barátomat kértem meg, nézzen utána John Pawson ottani ismertségének és elismertségének. Tájékozódása szerint Angliában nem tartozik a kiemelkedően elismert kortárs építészek körébe, inkább az úgynevezett minimalista (mások szerint szellemisége

miatt az irányzat helyes megnevezése a puritanista) irányzathoz tartozó belsőépítészek és lakberendezők között tartják számon. Mint ilyen, az ezt az irányzatot kedvelők körében komolyan elismert, és divatos hírnévnek is örvend. De számos kritikusa is van, munkáit az „igénytelen, de drága” jelzővel, őt magát pedig „a kilincs nélküli ajtó mesterének” csúfolják. Egyik legismertebb munkája, a Nowy Dvurban lévő kolostor épületegyüttesének felújítása azonban, a történelmi környezetbe beépített hatalmas tömegű, sivár és unalmas megjelenésű épülettel, művészettörténészek és műemlékes szakemberek körében szakmai vihart kavart. Épületét, mint oda nem illőt, egyes építészet-történészek és műemlékvédők a történelmi tér vizuális környezetszennyezésének titulálták. Persze, mióta világ a világ, minden hírnévre szert tett embernek voltak, és lesznek ellenségei, irigyei.

Aki alaposabban utána akar nézni Pawsonnak, az interneten bőven talál róla és munkáiról az előzőeknél részletesebb, nem csak reklámcélú információkat. Elsősorban a tárgyilagos hangvétellő angol nyelvű ismertetéseket ajánlom.

A pannonhalmi Bazilika
1856-ban, a Stornó-féle belső a közelmúlt berendezéseivel és az átépítés után (balról jobbra)

Személyisége megítélésénél azonban Magyarországon nem kerülhető el az a több helyen olvasható nyilatkozata, amely szerint a pannonhalmi Bazilika Stornó-féle kiépítésében egy „történelmi bútorraktár”. Ehhez a szubjektív véleményalkotáshoz természetesen joga van. Ám ez a nyilatkozata nem csak a nyugat-európaiaktól többször tetten érhető nyegle lenézésről és a magyar művészettörténelem terén való teljes tudatlanságáról árulkodik, hanem egyúttal kulturálatlan és ízléstelen is. Egy lelkiismeretes tervezőtől mindig elvárható, hogy mérje fel annak helyét, jelentőségét és szerepét az adott ország kultúrtörténetében, amihez hozzányúl. Pawson nyilatkozata azt bizonyítja, hogy nem rendelkezik „a születendő műhöz művészi alázattal való közeledés” adottságával, amely pedig az igazi művészekben mindig megvan. Ennek hiányában persze még lehet jó arányérzékű, a berendezési tárgyak anyagának megválasztásánál nagyon jó ízlésű belsőépítész. De nem művész.

Pawson kezdetben a végső megoldásoknál sokkal radikálisabb ötletekkel állt elő, a natúr kőfelületek helyett például csak festett fehér falakat javasolt, a protestáns szellemiségben fogant puritanizmus szent hevétől eltelve a mennyezeti freskókat is szerette volna eltávolítani, akárcsak a főoltár baldachinját, de napirenden volt a belső térszintek egységesítése is. Az téves híresztelés, hogy a tiszta puritanista stílus érdekében felmerült az esztergomi Packh János építette klasszicista torony lebontása is. A műemlékvédelem azonban nem mindenben

engedett (a templom padozatának cseréjében is, sajnos, igen). És ez a felemás magatartás - a végeredményen károsan - meg is látszik.

A felújított Bazilikát magam is megnéztem. Sajnos, nagyon borús, esős időben voltunk ott, így az új ablakok – amelyek egyébként elmondások szerint napsütéses reggeleken gyönyörű megvilágosítást adnak – fényhatásai nem érvényesültek. A Bazilika belső tere a szószék lebontásával, a Szent Benedek és Szent István szobrok eltávolításával kinyílt, jobban átláthatóvá vált. Az elvégzettek rendkívül igényes munkáról árulkodnak, és az ónix pedig valóban nemes anyag.

Az átépítés utáni művészi összkép nem nyújt teljesen letisztult, harmonikus egységet, magán viseli a romantikus-historikus, a Karner Egyed főapát által építtetett vörös márvány altemplomi lejárati román-, és a puritanista stílus kevert jegyeit. (Zárójelben: a stílusharmónia a historizmusnál nem értelmezhető, tehát Stornónál nem volt számon kérhető.) Viszont éles kontraszt van a letisztított nyers kőfalazat és a mennyezet elmosódottan helyre állított freskói, díszítőfestései, és a főhajó áttetsző és a mellékhajókban megmaradt Stornó-féle színes üvegablakai között. Tovább rontja az összképet, hogy a történelmi hangulatú falak és az új kőpadozat bántóan elüt egymástól. A baldachinos oltár kilóg az összképből (pontosabban belóg), és nem engedi az új ablakok fényhatásának teljes érvényesülését sem. A diszharmónia részben az adottságoknak, részben a műemlékvédelem „részleges ellenállásának” a következménye, lelkük rajta. A kórus alatti négyzet alakú térben a keresztelő rész kör alakú elrendezése színpadias (egy ott járt barátom szerint az egykori Kör presszóra emlékeztet), de ellentétes a Bazilika egyéb részein uralkodó párhuzamossággal és szögletességgel is.

Biztos vagyok benne, ez a „felújítás” a pannonhalmi Bazilika építészettörténetéhez sokkal kevesebb művészi értéket tett hozzá, mint amennyit elvett.

Végül is tény, hogy a Stornó-féle Bazilika belső, védett nemzeti értéke mindenféle magyarázat vagy indokolás nélkül megsemmisült. Ez akkor is igaz, akár becsülte vagy nem becsülte, szerette vagy nem szerette, szépnek vagy csúnyának tartotta valaki azt. És sokak szerint vele együtt semmisült meg a pannonhalmi bencések korábban felvállalt magyar történelmi kötődésének látványos megvallása is.

Vannak, akik a történéseket másképpen ítélik meg. Szerintük a történések, vagyis az egymással ellentétes szerzetesi csoportérdek és közérdek összeütközésénél az erkölcsi megítélés felülírhatja az amúgy is sokféle módon értelmezhető többségi demokrácia játékszabályait és az Egyház elvárásait (ez utóbbi megállapítás veszélyes!). Az így gondolkozók szerint, ha ez a felújítás során létrejött új liturgiai tér valóban szolgálja a bencés közösség lelki-szellemi megújulását, úgy jó, hogy megtörtént. Talán még ezen az áron is. A régi Bazilika helyreállítása pedig amúgy is reménytelen, post festam vagyunk. Ez a megközelítés ugyan nagyon sajátos, de alaposan átgondolandó. Akik sajnálják a régit – mint én is – fontolják meg ezt is, és gondoljanak a pannonhalmi szerzetes közösség megújulására, bizakodjanak benne és imádkozzanak érte.

Jómagamnak a régi Bazilika belső többit mondott lelkileg, mint a rideg-hidegnek talált jelenlegi. Sajnálom azt is, hogy a Bazilika elvesztette a pannonhalmi bencések magyar nemzeti küldetését tudatosító jellegét-szellemiségét is (pedig erről is milyen büszkén mesélt diákjainak az idős bencés történelem tanár!). Ezért szomorú vagyok, és bizonyára az üvegablakkal eltávolított jó öreg Szent Márton is velem búsul. Ebben a véleményemben persze benne van a régi Bazilika ismerete is. Bizonyára Szent Mártonéban is, akire ezentúl nem áhítattal néznek majd fel, hanem kíváncsian bámulják egy múzeumban, feltéve, hogy nem egy raktár mélyén porosodik majd. De mindez az én magánügyem, illetve Szent Márton ügye. Ez a véleményem persze szintén szubjektív.

Budapest, 2012. október 28.